1.
Kérdések a koreferenciáról

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Az alábbi írás a koreferenciáról szóló vitakötetben kap helyet, ezért főképp olyan kérdéseket vet föl, amelyek fontosak lehetnek a koreferenciával kapcsolatban általában és a magyar nyelvű szövegek vonatkozásában különlegesen is. Tehát nem törekszik teljességre, nem kívánja fölsorolni a koreferencia összes jellemzőjét és problémáját. Az egyes pontok egy-egy kérdéskört igyekeznek megfogalmazni.

1. A (ko)referencia az elemző kötetben röviden tematizálódik: „...az egyes szövegmondatokat kiegészítem az azokból, valamint verbális környezetükből és/vagy a világra vonatkozó ismereteinkből levezethető elemekre/relációkra utaló (kurzívan szedett) verbális kifejezésekkel úgy, hogy egyrészt valamennyi szövegmondat önálló 'információegység'-et képezzen, másrészt hogy az egyes szövegmondatokon belüli és szövegmondatok közötti (ko)referenciarelációk explicit módon kifejezésre jussanak" (Petőfi 1998: 15–6). Ebben a kijelölésben kettősség tapasztalható: a kiegészítés egyrészt tartalmi jellegű, másrészt eleve utaló (referáló) jellegűnek minősül, harmadrészt megmarad a mondatgrammatika határán belül. Petőfi egy korábbi írásában pontosabban kijelöli a (ko)referencia helyét. Textológiai modellje a szövegleírás reprezentációs nyelvének egy lehetséges változatát fogalmazza meg, amelynek grammatikai alapja transzformációs, szemantikai alapja igazságfeltételeken nyugszik (extenzionális és intenzionális), pragmatikai alapja pedig a „világfragmentum", a „világmodell", szintén logikai természetű. A (ko)referencia a reprezentációs nyelv kategoriális szabályainak alapstruktúráiban jelenik meg, a 'funktor+argumentuma(i)' struktúrákban, amennyiben az „alapstruktúrák argumentumai [= x_i] vagy (általános értelemben vett) objektumok, vagy propozíciómagok, vagy propozíciók" (Petőfi 1996: 33). Az argumentum egyik értelmezése tehát „általános értelemben vett objektum"; s föltehetően ez az objektum az, amire egyáltalán utalni lehet, tehát ami a referencia utaltja. Petőfi további kifejtést nem ad az objektum és a (ko)referencia kategóriájának itt sem, és azt sem jelzi, hogy a (ko)referencia mennyire a reprezentációs nyelv része és mennyire a szövegé, vagyis mennyire a természetes szövegalkotás és -megértés, ill. a kutatói elemzés összetevője.

2. A koreferencia első látásra az egyik legegyszerűbb és legtisztább szövegtani jelenség az anyanyelvi beszélők/hallgatók számára, így annak tűnik föl a szövegtani leírások egy részében is. S valóban, lehet problematizálatlan koreferencia-elemzéseket olvasni, amelyek az adott nyelv nyelvtanát akár hivatkozások nélkül, tehát mintegy a közmegegyezéses nyelvtani kategóriák alkalmazásával használják föl. Ekképp a szakszó eredeti jelentésének ('együtt utalás') mindkét része biztosan leírható jelenségként tűnik föl.

2.1. Maga a kategória és a megnevezés nem kis részben Frege nevezetes megkülönböztetéséből ered (Frege 1892/1966), amely megfogalmazza a jelentés és az utalás nem azonos voltát. Ez a megkülönböztetés a logikai alapú jelentésmagyarázat egyik fontos eredménye, valójában mégis egy kommunikációs vagy szemiotikai szövegmagyarázatban kapja meg egyik lehetséges jelentőségét. Ugyanis az azonos szóval különböző dolgokra vagy a különböző szavakkal azonos dologra való utalás csak részben történik szavakkal a magyar nyelvben (és a tipológiailag hozzá hasonló ragozó nyelvekben), részben viszont grammatikai jelenség, amelynek az általános grammatikaközpontú megközelítések szerint is egyként van grammatikai, szemantikai és pragmatikai alapja. Ennek következtében a magyar szövegtani koreferencia-jelenségek körébe nem csupán a névmások tartoznak a névszóknak nevezett szófajok mellett, hanem személyt és számot jelölő ragok és jelek is, amelyeket nem lehet a lexikon részeként számon tartani.

2.2. Az 'együtt utalás' ebben az első megközelítésben azt jelenti, hogy két (vagy több) különböző nyelvi elem ugyanarra a dologra utal egy szövegben. Nyelvi elemen valamely kis nyelvi egység értendő, tehát szó (ha ragozható, szóalak) vagy szóelem (morféma), ill. valamilyen korlátozott terjedelmű állandósult vagy alkalmi szókapcsolat (a különböző nyelvtanokban szintagma vagy csoport, frázis, vonzatszerkezet és frazéma, általában valamilyen főnévi csoport). A „dolog" meghatározása kevésbé egyértelmű a jelentéstani szakirodalomban; itt a továbbiakban egyelőre azt az entitást jelenti, amely a világban elkülöníthetően érzékelhető vagy elképzelhető, az elmében reprezentálható és ezáltal valamilyen nyelvi formában jelölhető.

3. A koreferencia alapja természetesen a referencia fogalma.

3.1. Már Lyons (1977: 174–6) fölhívja a figyelmet a referencia kategóriájának többféle, egymásnak ellentmondó értelmezésére. A referencia egyes esetekben magát a kognitív (leíró, elsődleges) jelentést jelöli, míg más esetekben a Frege által megfogalmazott (és J. S. Mill által a konnotáció kategóriájában már nem kis részben kifejtett) 'utalás' jelentést. A szövegtani kutatások koreferencia-fogalma általában ez utóbbin alapul. A referencia kérdésének részleteiben e helyt nem lehet elmélyedni. Összefoglalóan a következőket kell megemlíteni. Lyons (1977: 176–7) a referencia és a denotáció közötti különbséget nem egyszerűen

abban adja meg, hogy a referencia (szerinte) valamilyen szövegen kívüli dologra utal, míg a denotáció a lexéma és a nyelven kívüli dolgok osztályai közötti viszonyt jelöli (Lyons 1977: 207), hanem abban, hogy a denotáció rendszer jellegével szemben az utalás mindig megnyilatkozás jellegű: „reference [...] is an utterance-dependent notion" (Lyons 1977: 176). Lyons megfogalmazásában nem a kifejezés utal, nem a lexéma, hanem a beszélő: „it is the speaker who refers (by using some appropriate expression): he invests the expression with reference by the act of referring" (Lyons 1977: 177). Vagyis a referencia Lyons értelmezésében szövegjelenség. Ennek következtében a referencia nem függ a referáló kifejezés igaszságtartalmától még az igazságfeltételekkel dolgozó elméletekben sem (Lyons 1977: 181). Vegyük ehhez a következő két példát.

(1) a) A kutya négylábú háziállat.
b) A kutya ki akar menni.

Ebben az értelmezésben az a) jelű mondatban a határozott főnévi csoport (*a kutya*) nem referál, a b) jelűben ellenben referál (pontosabban van olyan értelmezése a mondatnak, amelyben referál, és ez az értelmezés a legvalószínűbb), mert az a) mondat általános megállapítás, idő- és térbeli (nézőpontbeli) kijelölés általános érvényű, tehát minden tér-, idő- és nézőpontviszonyban érvényes (a közlés szerint), a b) mondat viszont egy bizonyos tényállást jelez egy adott beszédhelyzetben (tehát tér- és időrendszerben, meghatározott nézőpontból). Az a) mondat generikus jellege, a főnévi csoport határozott névelője egy tudáskeretet aktivizál, míg a b) mondat specifikus jellege háttérbe szorítja a kutyára vonatkozó általános tudáskeretet (amennyiben az egyáltalán aktivizálódik), mert a beszélő egy a résztvevők által ismert kutyára utal. Az utalás ilyen értelmezése természetesen különbözik a deixistől, mert ott konkrét rámutatás történik.

3.2. Lyons nézete a szövegtanban éppúgy érvényt kapott (hiszen Beaugrande—Dressler 1981 már hivatkozik rá), mint a logikai szemantikában (Karttunen 1976, összefoglalóan l. Pause 1991), valamint a kognitív nyelvészet értelmezésében. A szövegvilág (különböző értelmezésű) bevezetése itt is továbblépést eredményezett. Például a W. de Gruyter kiadó reprezentatív nyelvészeti kézikönyvsorozatának szemantikai kötete így fogalmaz: „A társalgásbeli utaltak nem cserélendők össze a valós világ utaltjaival. Ezek egyszerű beszédtárgyak, a »szövegvilág« tárgyai, azaz tényleges vagy elképzelt entitások, amelyekről egy szöveg kijelentéseket tesz" (Pause 1991: 551). Givón hasonlóan határozottan radikalizálta a brit nyelvész kijelentését: „Úgy tűnik föl, az emberi nyelvbeli referencia nem a valós világban létező dolgok leképezése nyelvi kifejezésekkel, hanem a beszéd világában nyelvileg — bármilyen célból — létrehozott dolgok leképezése nyelvi kifejezésekkel" (Givón 1989: 174). Givón egyúttal megjegyzi,

hogy mindamellett a mindennapi társalgásokban a szövegvilág (Givón terminusával beszédvilág) és a valós világ nagymértékben fedi egymást (a beszédvilágra, azaz szövegvilágra összefoglalóan l. Beckmann 1991).

3.3. Lyons az utalások között megkülönbözteti az egyedi és az általános kifejezéseket, ill. a határozott (specifikus) és határozatlan (nem specifikus) kifejezéseket. A referencia jellegzetességei közül (melyeket Lyons is tárgyal, főképp Russell nyomán) az alábbiakat érdemes kiemelni, szintén Givón (1989) alapján. Givón (1989) részletesen tárgyalja a referenciát, amelynek ismeretelméleti alapjai mellett nyelvi jellemzőit is rendszerezi, többek között a koreferencia és így a koherencia pontosabb leírása érdekében. A referencia itt „a nyelvi kifejezésektől a nyelvileg létrehozott/megalapozott egyedekre irányuló, bármilyen célból történő leképezés a szövegvilágban" (Givón 1989: 174). A referencia dinamikus, kriptopragmatikai jelenség, amelyet a beszélő referenciális szándéka irányít (hasonlóan Lyons felfogásához), s amelyben a szöveg tematikus fontossága szintén szerepet játszik. A hagyományos mondatgrammatikai topik – komment megkülönböztetést Givón átalakítja, miként mások, ő is tágabb hatókörrel szövegszinten alkalmazza őket (l. még alább). A topik különböző nyelvtani kifejezésekkel valósítható meg a határozott főneves kifejezéstől a zéró anaforáig, ezért a topikalitás fokozata (mértéke) fontos tényező e jelenség működésében. Mindez összefüggésben van a topik fajtájával (az ágens – páciens stb. szintaktikai funkciósorban, ill. az alany, tárgy, egyéb szemantikai szerepsorban). A fókusz hasonló skalaritási jegyekkel írható le. E ponton már érvényesül a nyelvtan ikonikus volta. Ennek megfelelően a referenciális megjósolhatóság/hozzáférhetőség meghatározó tényezői a következők:

a) referenciális távolság a szövegbeli korábbi említéshez képest;
b) a megelőző szövegkontextus referenciális komplexitása;
c) „redundáns" szemantikai információ a megelőző szövegből;
d) „redundáns" tematikai információ a megelőző szövegből. (Vö. Givón 1989: 215.)

3.4. A topikalitás szöveg alapú mértékének tényezői (Givón 1989: 216):

mérték	*szövegdimenzió*	*kognitív dimenzió*
a) referenciális távolság (a mondatok száma vagy az eltelt idő a megelőző utolsó szövegbeli említéstől);	jósolhatóság az anaforikus kontextusból	emlékezetromlás
b) potenciális interferencia (a szemantikailag kompatibilis referensek száma a megelőző három mondatban)	jósolhatóság az anaforikus kontextusból	versenyző referenciakeresés

c) topikállandóság (a referens előfordulásának száma az újabb tíz mondatban)	a kataforikus kontextus fontossága	figyelem

3.5. A referenciális megjósolhatóság skálája a kódkvantitás alapján (Givón 1989: 217), a Givón 1989-ben közölt összehasonlító vizsgálatok alapján):

a leginkább megjósolható/hozzáférhető referens	tipikus referenciális távolság
zéró anafora	1 mondat
hangsúlytalan/klitikus névmás/egyeztetés	1–2 mondat
hangsúlyos/független névmás	2–3 mondat
teljes határozott főnév	10 mondat
korlátozóan módosított főnév	15 mondat

a legkevésbé megjósolható/hozzáférhető referens

Vagyis minél kevésbé megjósolható/hozzáférhető a referens, annál nagyobb a referenst kódoló fizikai megnyilvánulás.

3.6. Végül érdemes még egy ikonikus rangsort bemutatni (Givón 1989: 225):

a leginkább megjósolható/hozzáférhető/folyamatos diskurzustopik
komment (zéró topikkal)
komment – topik
topik – komment
topik (zéró kommenttel)

a legkevésbé megjósolható/hozzáférhető/folyamatos diskurzustopik

3.7. A referencia skála mentén változik aszerint, hogy a beszélő milyen mértékben kívánja sugallni, hogy egy bizonyos egyedre utal. Erre Givón a következő példasort adja a határozatlan főnévi csoport kapcsán (196):

(2) a) Láttál valamit ott?
b) Láttál valakit ott?
c) Láttál bárkit ott?
d) Láttál embert ott?
e) Láttál egy embert ott?
f) Láttál egy magas embert ott?
g) Láttál egy kék inges embert ott?
h) Láttál egy kék inges embert ott, amint egy piros hordón ült és egy ezüst pálcát forgatott a bal kezében?

A példák a magyar nyelv sajátságait mutatják (melyeket e tekintetben elemezni kellene), de általános jellegűek. A határozatlan főnévi csoport a koreferenciaviszonyban is specifikálódhat fokozatosan (197):

(3) a) János házat akar venni, de nem talál.
b) János általában júniusban vesz házat, mert akkor olcsóbb.
c) János júniusban venne házat, azután eladná júliusban.
d) János házat vett júniusban, és eladta júliusban.

Az utolsó példamondat fordítása így pontosabb:

(3) e) János vett egy házat júniusban, és eladta júliusban.

mutatva az angol és a magyar közötti különbséget a határozatlanság és a referencia kifejezésében. Az első magyar változat, 3) d), *házat* összetevője szerkezetileg pontos párja a)-nak (mint az angolban), de d)-ben inkább határozott a *ház*, míg az eredetiben határozatlan, és a határozatlan ebben a minőségében válik referálóvá e)-ben a mellékmondat által, ill. fokozatosan azzá a mondatok sorában. Az utaló szerepű határozott főnévi csoportot hasonlóképpen lehet fokozatosan specifikálni.

Az anaforikus viszonyok megértésében Givón rendszerében így a fontosság vagy relevancia, a topikalitás (topikfolyamatosság) és a megjósolhatóság a meghatározó tényező. Alapja a nyelvtanban érvényesülő ikonicitás, amely a funkcionális nyelvtani és kognitív pszichológiai hátteret egyaránt adja.

3.8. A referencia ezek szerint olyan jelenség, amelynek van szintaxisa és szemantikája, de a jelenséget a pragmatika vezérli, mert beszédhelyzetben válik érvényessé, tehát csak pragmatikai vagy szövegkeretben írható le. Illetve: mindeme rendszer mögött Givón szerint is nagyrészt kognitív folyamatok állnak, tehát elképzelhető egyetlen kognitív keretben történő leírása.

A koreferenciával kapcsolatos kérdések megfogalmazása előtt a referenciának egy másik oldalára is rá kell világítani.

4. Az egyik fő kérdés az eddigiekből következően is az, hogy mi a „dolog” a társalgásban, a szövegvilágban.

4.1. Mivel abból indulunk ki, hogy a szöveg valamilyen beszédhelyzetben érvényesül, szövegvilágban tulajdonítunk neki értelmet, ezért nem az a priori igazságok magyarázhatják meg az itt fölmerülő kérdéseket. E ponton nyilvánvalóan nem „egyszerű” nyelvi kérdésről van szó, hanem sokkal inkább ismeretelméleti kérdések soráról. A koreferencia szempontjából a legfontosabb talán a dolog és az azt szemlélő, megnevező beszélő közötti viszony jellemzése. Ugyanis nem csupán a funkcionalista vagy kognitív kutatók ismerték föl azt, hogy a dolgok és az azt megismerő elme nem két alapvetően elkülönülő

jelenség, nem is csupán az elméleti fizika művelői (kivált a relativitáselmélettel kapcsolatos munkákban), s nem is csak a prototípuselvet részben megalapozó kései Wittgenstein, hanem Martin Heidegger is, amikor hermeneutikusként az emberi lét jellemzőit a világ mindenkori megértéséből vezeti le (Heidegger 1927/1989). Heidegger szerint nem az izolált szubjektum és a külvilág kapcsolatának megteremtését kell újra és újra hiábavalóan megkísérelni, hanem az embernek a világban-benne-létét kell fölismerni. „Az a mód, ahogy az ember a világban van, azaz a benne-lét tehát nem két pusztán meglevő dolog közti viszony. Hogy az ember a világ*ban* van, inkább annyit jelent, hogy köze van hozzá, bele van bonyolódva. A benne-lét első alapvető struktúrája a hangoltság [Befindlichkeit], vagyis az a mód, ahogy az önmagamat a világban találom." (Fehér M. 1992: 138–9).

4.2. A dolgot a nyelvekben általában valamilyen főnév, főnévi csoport jelöli. A főnevet mind a strukturalista, mind a generatív irányok valamilyen szintaktikai szempontból kívánták meghatározni, tehát formálisan, mondatkeretben. Ezt a formális jelleget erősítette a sokszor hozzá kapcsolódó extenzionális és intenzionális jelentésmeghatározás. A jelentésmeghatározás döntő szerepet játszik a leírásban: az intenzió a dolgok (pontosabban az azt reprezentáló fogalmak) tulajdonságait állapítja meg, s e tulajdonságok mindegyike szükséges, összességük pedig szükséges feltétel ahhoz, hogy egy példány az adott kategóriába tartozzon, tehát a kategóriába tartozás egyértelműen meghatározható szabályokkal (e megközelítés szintén Fregétől ered). Az ezzel szemben álló prototípuselmélet szerint a kategóriába sorolás feltételei nem alkotnak zárt rendszert, a kategóriának megfelelhet egy példány teljesebb és kevésbé teljes mértékben, a kategóriát (a típust) a prototípus képviseli, és a kategória határai nyitottak, bizonytalanok (Rosch 1977, Taylor 1995). Az első eljárás látszólag biztosabb módszertant ad a koreferencia leírásához is, de pszichológiai, ismeretelméleti és nyelvi korlátai nyilvánvalóak. A második elmélet látszólag elbizonytalanítja a kérdéskört, de nyitottságával, pszichológiai és nyelvi „realitásával" végső soron pontosabb magyarázatot tesz lehetővé a koreferencia kérdésében is.

4.3. Az egyedi dologról való tudás legegyszerűbb formában az egyszerű szerveződésű tárgyi fogalmak körébe tartozik (Eysenck—Keane 1990/1997: 265), a magában álló nominális nem relációs úgy, ahogy az igékkel jelölt fogalmak például relációsak, legalábbis elemi szinten nem az (tehát amikor még semmilyen tudáskeretet vagy forgatókönyvet nem rendelünk hozzá). Ebben az értelmezésben a dolog tulajdonságai a prototípuselvnek megfelelően érvényesülnek, és ezzel párhuzamosan a dolog fogalmának szemantikai egységei föltehetőleg a konnekcionizmus elveinek megfelelően rendeződnek el, szubszimbolikus módon, ill. az így modellálható (vö. Rumelhart—McClelland 1986, Smolensky 1988/1996, Eysenck—Keane 1990/1997: 253–61; a főnevek sze-

mantikai jellemzését tulajdonképpen hasonlóan képzeli el Langacker 1987 is). A dolog reprezentációjának ekképp analóg alapjai vannak, nemcsak észlelési vagy képzeleti alapja miatt, hanem propozíció előttisége miatt is (ugyanis az önmagában álló főnévi elem még nem argumentuma semmilyen predikátumnak). Talán ez a megközelítés adhat többek között magyarázatot arra, hogy a jel- és a szövegértelmezésekben miért jelentkezhetnek megértői eltérések.

4.4. Mindennek megfelelően a „dolog" mint reprezentáció a szövegben akképp határozható meg, amint azt Langacker teszi a nominálissal: „a region in some domain" (Langacker 1987: 198), vagyis egy régió egy tartományban. Az anaforával, a koreferenciával foglalkozó elméletek többsége hangsúlyozza, hogy a referensként működő szövegbeli entitások bármilyen tulajdonsággal rendelkezhetnek.

5. A koreferencia a korábbi szövegvizsgálatokban két fontos elméleti irányban fogalmazódott meg.

5.1. Az egyik a koreferenciát a mondatok összekapcsolásának, a szöveggrammatikának, a konnexitásnak az egyik lényegi jelenségeként tartja számon. Ez a felfogás elsősorban azt vizsgálja, hogy a szöveg miképp jön létre mondatokból, tehát a szöveg alapegységének a mondatot tekinti. Ebben a magyarázatban a koreferencia mondatokat köt össze, mert az azonos utalás összefüggővé, konnexszé teszi a szöveget. Mind a szöveg felszíni és mélyszerkezetével operáló szövegelméletek, mind a szöveg minimális egységeinek (a mondatoknak) az egyszerű, felszíni összekötését vizsgáló irányok egy jó része (a névmásítással, a személyragokkal és -jelekkel) így mutatja be a koreferenciát. Ezt erősíti a magyar szakirodalomban meglehetősen elterjedt hármas felosztás (szöveggrammatika, -szemantika, -pragmatika), amely az első kategóriában főképp a koreferencia megvalósulásait tárgyalja (l. pl. Balázs 1985, Bencze 1991).

5.2. Egy másik, a magyar szövegtani kutatásban kevéssé feldolgozott irány nem a mondathoz köti a koreferenciát. Halliday és Hasan (1976) immár klasszikus műve így értelmezi a kérdést: a szövegbeli tartalmi elemek funkcionálisan ismétlődnek, s az ismétlődést jelzi többek között a koreferencia. A szöveg nem mondatokból áll, hanem mondatok által realizálódik. A kohéziós viszonyok szemantikai természetűek, és elvileg nincsen közük a mondathatárokhoz. Vagyis — és ez talán még mindig nem kellően méltányolt belátása a hazai szövegtani kutatásoknak — a kohézió nem mondatokat kapcsol össze, „a kohézió a szöveg egy elemének a szemantikai viszonya egy másikhoz, amely elem az elsőnek az értelmezéséhez szükséges" (Halliday—Hasan 1976: 8). A kohézió ilyen értelemben nem mondat fölötti viszony, számára lényegtelen a mondat szerkezete. A mondatok szerkezetileg függetlenek egymástól, összekapcsolódásukat értelmezésük egyes összetevői teszik lehetővé, vagyis a jelentés szintjén

érvényesülhet a kohézió. A szöveg létrehozása szempontjából nem annyira a kohézió mértéke a lényeges, hanem az a tény, hogy egy elemet egy másik elem értelmez, vagyis a kohézió jelenléte. Ez az utóbbi magyarázat több szempontból is előre mutató, egyrészt — számunkra itt most kevésbé érdekes módon — jobban lehetővé teszi a beszélt nyelvi szövegek elméleti és gyakorlati bevonását a szövegtanba, másrészt rámutat a szövegértelem összetett voltára, harmadrészt érthetőbbé teszi a koreferencia kérdését is, már a kognitív megközelítések számára is.

5.3. A kétféle megközelítés azt jelzi, hogy a nyelvfelfogás és annak egyik középponti elemeként a mondatmagyarázat lényegesen hozzájárul a koreferencia meghatározásához, szövegbeli szerepének kijelöléséhez. Az európai és amerikai nyelvtudományban manapság olvasható rengeteg féle mondatmagyarázatot három nagy csoportba lehet besorolni, és a koreferencia szempontjából röviden a következőképpen jellemezni. Az egyik csoport a generatív iskola mindegyik irányzatára jellemző, hogy az általa megjelölt elemek (N, NP, V, VP stb.) szintaktikai elemi egységek, azok jelentése nem játszik szerepet a nyelvtani leírásban (vö. É. Kiss 1998; ezt az általános megállapítást nem befolyásolja az a tény, hogy például a magyar vonzatok magyarázatában felhasználják a szemantikai elemzést is). A második csoportot a funkcionális nyelvtanok alkotják (Halliday 1985, Givón 1984). Halliday (1985) a mondat három dimenzióját különíti el és vonja be párhuzamosan a mondatleírásba: a formálisat a közvetlen összetevős elemzésben, a funkcionálisat a szerepek (alany vagy ágens, tárgy vagy páciens stb.) megjelölésében és a tematikait a téma–réma szerkezetben. Végül harmadikként a kognitív nyelvtan általában szimbolikus jellegűnek tartja a mondatot, annak részeit is, a jelentés és a fonológiai alak szimbolikus egységének, a mondat hierarchikus szerkezetét nem a mondat derivációjaként mutatja be, hanem a különböző fokon sematikus szimbolikus egységek kategorizációs viszonyai alapján. A generatív megközelítés a mondatot propozíciónak tartja, a kognitív megközelítés propozicionális és képi elrendezés egységének, alapvetően szemantikai jellegűnek, a funkcionális a kettő között helyezkedik el.

5.4. Mivel a generatív leírás a mondatot autonóm egységnek tartja, amelynek nincs köze szintaxison kívüli jelenségekhez (jelentéshez, reprezentációkhoz, tudáshoz), a kognitív, legalábbis annak egyik legjelentősebb ága viszont ellenkezőleg kapcsolatot tételez föl a két tartomány (szintaxis és az azon kívüli mentális rendszerek) között, a funkcionális pedig ismét átmenetet képez a két szembenálló irány között, a többféle mondatmegközelítés többféle koreferencia-megközelítést is eredményez. A generatív felfogás a mondat, azaz az érintett mondatok grammatikai viszonyaiból vezeti le a koreferenciát, mert így tesz az azt létrehozó mondatösszetevőkkel is (erre mondatkeretben l. Reinhart 1983), a funkcionális elválasztja azt a mondattól, de „lebegteti”, mert ugyan a korefe-

renciális viszonyok hálózatára utal, de magyarázóelvet valójában nemigen keres hozzá, ill. funkcionális nyelvtani kategóriákkal magyaráz, míg a kognitív megközelítés olyan általánosabb keretet kínál a beszédvilág (universe of discourse) jelenségében, amely a koreferencia esetében is jól alkalmazható, a fentebb Givóntól már ismertetett kategóriák mellett különösen a diskurzusfókusz (vagy másként szövegfókusz) és diskurzustopik (szövegtopik) fogalmával.

Generatív keretű koreferencia-értelemzést mutatott be Pléh Csaba és Radics Katalin (1976), amikor a névmásítás, ill. a törlés magyarázatakor a névmási elemeket transzformációs eredetűnek tartják a szerzők (Chomsky elképzelésének megfelelően), és a tárgyalt jelenségek magyarázatához a mondat mélyszerkezeti alanyának vizsgálatát tekintik szükségesnek.

5.5. Érdekes irányzatfejlődési tény, hogy a magyar nyelvtudományban a generatív formális keret erősen módosított változata terjedt el, eredetileg a koreferencia kérdésétől függetlenül, részben a pragmatika szintén nem föltétlenül generatív irányainak hatására. A sentence és az utterence magyar megfelelőjeként a rendszermondat és a szövegmondat megkülönböztetése Károly Sándor értelmezésében vált igazán ismertté (Károly 1980), annak generatív háttere nélkül, a mélyszerkezet vagy mögöttes szerkezet elhagyásával. Ez a felfogás érvényesül általában az Officina Textologica 2. kötetében is (vö. Petőfi 1998: 8–9), azzal a kiegészítéssel, hogy a szövegmondatok átalakítása „a verbális környezet és/vagy a világra vonatkozó ismeretek” alapján történik.

5.6. Mivel véleményem szerint a fent jelzett három irány közül a második kettő kínál a szövegleírás számára jól hasznosítható elméleti és módszertani fogódzót, ezért az itteni vázlatban ezekre alapozok. Mind a funkcionális, mind a kognitív megközelítések alapvetőnek tartják egyrészt a nyelvi elemek jelentését, méghozzá az elemi egységeknek a szemantikai beépítettségét is, valamint ezzel kapcsolatban a szemantika és a szimbolikus jellegű szintaxis szoros kapcsolatát (amit a kognitív megközelítések képiségnek neveznek), másrészt a pragmatika általános érvényesítését (a kognitív kutatásokban a moduláris elmélet hívei ez utóbbit nem).

6. E ponton lehet megkísérelni a koreferenciaviszonyok jellegzetesen elkülönülő magyarázatainak bemutatását, néhány elmélet megemlítésével. E magyarázatok arra keresnek választ, hogy mi irányítja a szövegmegértést az anafora feldolgozása során, hogyan találunk rá az antecedensre, hogyan kapcsoljuk azt össze az anaforikus elemmel.

6.1. A pusztán a mondaszerkezetre, ill. a mondatszerkezetek összekapcsolódására épülő magyarázat mára kevésnek bizonyult, ezért ezzel tovább nem érdemes foglalkozani.

6.2. Egy másik megközelítés kiindulhat a lehetséges világok keretéből. Van Dijk (1980) például szintén a propozíciót tartja a szöveg egyik legfontosabb

összetevőjének, a (ko)referenciát pedig a propozíció részének (hasonlóan Petőfi föntebb idézett álláspontjához). A (ko)referencia itt a konceptuális tartomány-nak, a konvecionális tudásnak a sémához közelítő világában érvényesül (van Dijk 1980: 34–5). Stutterheim (1997) a propozíciót jelentéselemei szerint elemzi (kognitív keretben), és öt konceptuális tartományt nevez meg, amelyek a propozíciót felépíthetik, és amely konceptuális tartományokra utalások vonatkozhatnak, tehát amelyek a referencia (Stutterheimnél a referenciális szerepek és a referenciális mozgások) közegét adják. E tartományok a következők: személy/tárgy, esemény/cselekvés/állapot (predikátum), idő, tér, modalitás (Stutterheim 1997: 56–65). Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a beszédvilágban a dolog fogalma meglehetősen tágan értelmezendő.

6.3. Clark (1977/1997) Grice implikatura-fogalmából indul ki, a (ko)referencia jelenségét egyfajta áthidalásnak, következtetésnek tekinti, amelynek az alapja az Adott-Új Szerződés: „A beszélő beleegyezik, hogy megpróbálja megkonstruálni az egyes megnyilatkozások Adott és Új információját az adott kontextusban úgy, hogy (a) a hallgató képes legyen memóriájából kiszámítani azt az egyetlen Antecedenst, amelyet az Adott információ gyanánt szántak, és (b) úgy, hogy a hallgatónak még nincs birtokában az Antecedenshez kapcsolódó Új információ" (Clark 1977/1997: 382). Itt tehát egy cselekvéselmélet kapcsolódik egy következtetési és bennfoglalási elmélethez. Clarknál az implikatúra változatai a következő nagy csoportokba rendeződnek: közvetlen referencia, közvetett utalás asszociáció révén, közvetlen utalás jellemzéssel, valamint kauzális viszonyok (indokok, okok, következmények és egybeesések).

6.4. Mint fentebb láttuk, Givón (1989) a referenciát veszi az anaforikus utalás alapjául: a referencia, méghozzá a második említés mint referencia nyelvi formája (ikonikus jellegével), a megjósolhatóság, a referenciális távolság, a potenciális interferencia, a topikállandóság, valamint a diskurzustopik és a diskurzusfókusz tulajdonságai irányítják az anaforamegértést.

6.5. Sanford—Garrod (1981) a fókusz, pontosabb megnevezéssel a diskurzus-fókusz kategóriáját állítja a középpontba, Chafe (1976) és Grosz (1977) folytatá-saként (ez a fókuszfogalom, mint a szövegtanban általában, nem egyezik meg a mondattani fókusz fogalmával, amelyre l. pl. É. Kiss 1998). A szerzők megkü-lönböztetik az explicit és az implicit fókuszt: az első valamilyen entitásra összpontosít a szövegben, a második pedig az entitást jellemző forgatókönyv, háttértudás. A két fókusz közötti különbséget a következő táblázat tartalmazza (Simon—Garrod 1981 és Garrod 1995: 15 alapján):

explicit	implicit
tartalom szerint	
előtérbe helyezett információt tartalmaz, egyedekre, példányokra vonatkoztatva, amely közvetlenül a szöveg értelmezéséből ered	háttér-információkat tartalmaz a szituációkról és az ábrázolt egyedek típusairól, forgatókönyvekkel összefüggésben
specifikus egyed- vagy szereplőegyénítés	szerep- és típusegyénítés
a referenciális folyamatok szempontjából	
főképp a névmások, mutató névmásos kifejezések értelmezésében van jelen, kissé más formában a tulajdonnevekében és bizonyos kvantorokában	elsősorban a határozott főnévi kifejezések értelmezésében van jelen
pszichológiai jellemzők szerint	
korlátozott kapacitás (az egy időben kódolható, egyedekre vonatkozó megkülönböztetések számát tekintve)	nincs korlátozott kapacitás (csak a különböző forgatókönyvek logikai összeférhetősége tekintetében)

„A szövegreferensek az explicit fókusz által horgonyzódnak le az egyedreprezentációhoz, majd az egyedpéldányok (entitáspéldányok) a szituációs reprezentációhoz az implicit fókuszbeli szerepleképezés által horgonyzódnak le” (Garrod 1995: 5). A határozott főnévi kifejezést a forgatókönyv alapú fókuszálás irányítja, a névmást az entitás alapú fókuszálás. Az anaforikus névmás az explicit fókusz által képeződik le egy példányra (entitásra), de megértése részben az inferenciális topikirányítás és az inferenciális tartalomirányítás által történik.

6.6. Pause (1991) szintén a diskurzustopik és a diskurzusfókusz kategóriáját tekinti az anafora magyarázatában a legfontosabbnak, Karttunen (1976) és Sidner (1983) alapján. A személyes névmási anaforával kapcsolatban Pause (1991) korábbi kutatások eredményeképpen megállapítja, hogy egy szövegben mindig vannak olyan elemek, amelyek feltűnőbbek, fontosabbak, mint a többi elem. Sidner (1983) alapján ezek az elemek diskurzusfókusznak nevezhetők (nem összetévesztve e kategóriát a mondatfókusz kategóriájával). „Az antecedens a szövegvilág aktualizált részének legkiemelkedőbb diskurzusreferense, a

névmás a mondat egy (feltűnő) topikja (azaz nem a mondatfókusz, hanem a mondatháttér része). Ez a névmási anafora jelöletlen esete" (Pause 1991: 555).

Elméleti keretében a szövegvilágban a következőket különbözteti meg:

„a) UA: azok a diskurzusreferensek, amelyek az anafora előfordulásáig megemlítődnek, és amelyek — a szövegben való megfigyelt előfordulásukhoz viszonyítva — hozzáférhetők és adott esetben — névmásoknál — morfológiailag kongruensek (az U szövegvilág aktivált része); ezek egymás között részleges rangsort állítanak föl feltűnőségüknek megfelelően, amely a szövegbeli előfordulásuk módján alapul (szintaktikai funkció, szemantikai szerep, gyakoriság stb.);

b) UF: az UA-ból származó diskurzusreferensek, amelyek az anafora-előfordulást megelőző mondatban anaforikusan újra felvétetnek; ezek mindig az aktuális diskurzustémák, az anaforát tartalmazó mondathoz képest diskurzusfókuszok;

c) UP: az UA-ban előforduló lehetséges és megszűnt fókuszok (az anaforát tartalmazó mondathoz képest), amelyek az összes, az anaforát tartalmazó mondatból származnak és nem UF-ből;

d) UE: az UP-ből származó lehetséges diskurzusfókuszok, amelyek (másként, mint Sidnernél) az anaforát tartalmazó mondatot megelőző mondattól kezdve az anafora felléptéig léteznek; ezek az elvárt diskurzusfókuszok az anaforát tartalmazó mondathoz képest, azaz azok a diskurzusreferensek, amelyek tipikusan részt vesznek a fókuszváltásban" (Pause 1991: 555). A névmási anafora a névmás előfordulása előtt aktivált szövegreferens viszonyában kapja meg értelmezését. Itt az antecedens a legkiemelkedőbb diskurzusfókusz, a névmási anafora topik (azaz ez nincs előtérben). Fókuszváltás vagy többértelműség esetében b) és d) játszik fontos szerepet az antecedens kiválasztásának műveletében. Ekkor meghatározó kategóriák: a szövegreferens kiemelkedő volta, az antecedens és a névmás hasonlósága és párhuzamossága, a szintaktikai funkció és a szemantikai szerep azonossága, a helyi tematikus kontextus hasonlósága stb. „A névmási anafora megértésének modellje az antecedens és a névmás különböző specifikus tulajdonságainak összehasonlításán és értékelésén kell hogy nyugodjon, grammatikai és pragmatika korlátozások keretében. Az antecedens meghatározása általában nem determinisztikus szabályok, hanem elvek és stratégiák (heurisztika) segítségével történik, amelyek egy jelölt kisebb-nagyobb preferenciájával vezetnek el a lehetséges alternatívák között" (Pause 1991: 556).

6.7. Langacker (1996) van Hoek (1992) alapján, a kognitív nyelvtan elméletének megfelelően a koreferenciát az antecedens és a névmás közötti olyan viszonynak tekinti, amelyben mindkettő ugyanazt az entitást profilálja az aktuális szövegtérben, s ahol a profilált entitás a fókusz. Például az

(4) A fiú a kertben van.

mondatban egy meghatározott nézőpontból tekintve az *a fiú* egy dolgot profilál, az *a kertben* egy viszonyt profilál, a sematikus trajektort (talán mozgónak fordítható; ez az a valami, amit például egy térkijelölésben mint alapban kijelölünk) és egy specifikált landmarkot (állónak fordítható; ez az alap, amiben mint például térben a mozgót kijelöljük). Az *a fiú* mint dolog profilja és az *a kertben* sematikus trajektora ugyanazt az entitást profilálja az aktuális szövegtérben, tehát ugyanazt az entitást helyezi fókuszba. Ez a mondaton belüli koreferencia vihető tovább, már mondathatártól független koreferens viszonyok magyarázatára.

Másképp megfogalmazva: konceptuális csoportosítással egy nominális egy adott dominiumban referenciapontként (kiemelkedő entitásként, topikként) szerepel, és az anaforikus névmásnak az aktuális szövegtérben e referenciapont dominiumán belül kell lennie. A névmás referense közvetlenül hozzáférhető az aktuális szövegtérben, a nominálisé nem.

6.8. Pléh (1998) Clark (1977/1997) fentebb említett magyarázatából indul ki, és több szempontot bevon az anaforamegértés leírásába. Együttesen vizsgálja a szórend, a szintaktikai funkció (alany, tárgy stb.), a szemantikai (tematikus) szerep (ágens, páciens, experiens stb.), a rag funkcióját, a mondattani topik – fókusz megkülönböztetésnek, a tárgy aktív vagy inaktív voltának a szerepét, s az ezekből nyert adatok alapján különíti el a grammatika, a pragmatikai és a kognitív tényezőket az anaforamegértésben.

6.9. Az eddig felsorolt magyarázatok nagy részének egyik közös jellemzője, hogy az anafora felől közelítik meg a koreferencia jelenségét, vagyis a megértési folyamatot keresésként az anafora felől modellálják. Müsseler (1995) öt műveleti tételben foglalja össze a névmási anafora megértésének elméleteit. Ezek:

1) A névmási anafora megértése az anafora dekódolásával kezdődik.

2) „Primitívek” visszafelé keresése: az előzetes kijelölés a felszíni reprezentációból ered.

3) Visszafelé keresés „elaboratívumokkal”: a megértés a diskurzusmodellre és a következtetésekre összpontosít.

4) Közvetlen visszafelé keresés: a névmást az előnyben részesített antecedenshez viszonyítja.

5) Előre keresés: további információgyűjtés a későbbi szöveg(rész)ből.

A hatodik tézis az első öttel szemben áll:

6) A névmási anafora megértése a névmási lekötöttségből ered.

A névmási lekötöttség azt jelenti, hogy az anafora megértésében nincsen (vagy általában nincsen) kereső művelet, mert „a névmás dekódolása előtt a lehetséges antecedensek már határozott specifikációt kapnak” (Müsseler 1995: 59), ezáltal a megértési művelet előkészítése, és megértése is megtörtént, az anaforát megelőző megértési folyamatban.

6.10. Fölvethető még a nézőpont kérdése az anaforaértelmezésben. A koreferenciák irányt jeleznek a szövegben strukturálisan, és létrehozási vagy megértési folyamatot jeleznek procedurálisan. Az egyszerű koreferens viszony két elem (egy pár) viszonya, amely a szövegben térben és időben helyezkedik el mind a beszélő, mind a hallgató szemszögéből, azaz: térben az általános szövegstruktúra tekintetében (ekkor az idő az állapot egyszerű folyamatossága, a létrehozott vagy megértett struktúra állandóságában), és időben és térben mint két különböző nyelvi elem szövegbeli egymásra utalása a procedúra tekintetében (ugyanis a két elem a szöveg terében és idejében mint négydimenziós világban helyezkedik el két különböző helyzetben, és a beszélő, ill. a hallgató számára a szöveg tényleges előállításakor vagy érzékelésekor így jelennek meg). Az anaforikus vagy kataforikus utalások a kapcsolatnak irány jelleget adnak.

Ez a tér-idő rendszer azonban csupán a szövegnek mint fizikailag megjelenő és érzékelhető entitásnak a jellemzője. A szövegtani leírás szempontjából fontosabb a szöveg belső tér-idő rendszere. A szövegbeli nézőpont a mindenkori beszélő nézőpontja, ez az origó, a nulla pont, a kiindulópont, ahonnan a mondatban és a szövegben a dolgok térben és időben elrendeződnek. A térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti. Így érthető meg az egyszerű monologikus szövegeken vagy az olyan dialógusoknak, amelyekben részt veszünk, a váltásain túl a levél, a telefonbeszélgetés vagy az egyenes, a függő vagy a szabad függő beszédben rögzített párbeszéd. A perspektíva, amelynek kategóriája a kognitív nyelvészeti magyarázatokban fontos szerepet játszik, nem csupán a térbeli viszonyokat foglalja magában, hanem általában azokat a specifikációkat, amelyek a térbeli, időbeli és fogalmi pontosításokat elvégzik (például valamilyen nézőpontból vagy egy általános jellegű tudáskerethez képest, vö. például Langacker 1987.; Taylor 1995: 90–1; és különösen Sanders—Spooren 1997).

Ennek megfelelően a koreferens viszonyok követik a nézőpontviszonyokat. A 3. személyű koreferenciák a beszélőtől távol vannak, a 2. személyűek közel, az 1. személyűek azonosak. Amennyiben nincsen beszélőváltás, ez a rendszer változatlan, és segíti a koreferens elemek fölismerését. Ha van beszélőváltás, akkor általában az 1. és a 2. személy helyet cserél, a 3. személy gyakran azonos marad (de nem föltétlenül). Idézzük először az 1 (b) példát koreferens kapcsolattal:

(5) A kutya ki akar menni. Vidd már el sétálni!

Itt a második mondat tárgyas igei személyragja koreferál az *a kutya* főnévi csoporttal az első mondatban. A beszélő nézőpontja E/1, a megszólítotthoz E/2-ben fordul, a koreferenciában utalt pedig mindkét alkalommal E/3 marad. A beszédvilág térviszonyai egy nézőpontból épülnek föl (akár a beszélő, akár a

megszólított, akár a külső szemlélő tapasztalja azt), és ez a szerkezet segíti a koreferens tagok azonosítását (mind a kettő E/3).
Vegyünk egy másik példát, egy párbeszédet, amely egy család három tagja között zajlik:

(6) – Péter, vidd el Zsuzsit holnap délután a fogorvoshoz!
– Nem tudom elvinni, mert értekezletünk van.
– Nem akarok fogorvoshoz menni!
– Akkor mégis én viszlek el.

Itt a második mondatban a *Nem tudom elvinni* igei csoport kifejtetlen tárgya utal az első mondatban a *Zsuzsi* névvel megnevezett és utalt beszédvilágbeli entitásra, a negyedik mondatban pedig a *viszlek el* igei csoport teszi ugyanezt. A második mondatban az igei személyrag 3. személyű tárgyra vonatkozik, a negyedikben 2. személyűre, a nézőpontváltozás ellenére a két utalás azonosítása nem okoz nehézséget, mert a beszélgetés résztvevői és az azt szemlélők is követni tudják a váltást.

A nézőpont azonban nem egyszerű kommunikációs jelenség. Több tényező határozza meg, s egyik összetevője, a kiindulópont háromféle is lehet: 1) a kiindulópont semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér–idő-rendszeréhez; 2) a kiindulópont a referenciális központ (R), az R az éppen beszélő kiindulópontja (E/1, *én*, de a második személy is az R-re utal), jelen idő kapcsolódik hozzá, az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1 formával; 3) a kiindulópont a „tudatosság szubjektuma" (S): „Az S az az alany, akár a beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információért, más szavakkal az S felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg formájáért" (Sanders—Spooren 1997: 87). Ez a belső tagolódás további pontosításokat tesz lehetővé, különösen az *ő* és *az* az anaforikus szerepének elkülönítésében, ugyanis amennyiben a semleges kiindulópont egyezik az antecedens és az anafora mondatában, az anafora zéró vagy személyes névmás, amennyiben ez a kiindulópont nem egyezik, tehát részleges nézőpontváltás következik be, az anafora távolra mutató névmás (vö. Kocsány 1995, 1997; részletesebben l. Tolcsvai megjelenőben). Pléh—Radics (1976) példáival:

(7) a) A kisfiú meglátta a bácsit. Ø Odament hozzá.
b) A kisfiú meglátta a bácsit. Az odament hozzá.
(8) a) A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette, miről van szó.
b) A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön megértette, miről van szó.
c) A lány már sürgette a fiút. Ø Rögtön megértette, miről van szó.

6.11. További kérdés a referencia és a rajta alapuló koreferencia reprezentációjának alapvetően redukált jellege, ill. a (bármilyen felfogású) szemantika és a referálás viszonya. Jól bemutatható ez az (1) példával:

(1) a. A kutya négylábú háziállat.
b. A kutya ki akar menni.

Az (1) b) esetében nincs szükség a *kutya* specifikációjára, a határozott főnévi utalás a beszédvilágban a *kutya* az elosztott reprezentációk elmélete szerint minimális számú szemantikai egységgel azonosíthatóvá teszi az utalt dolgot, amelyet kétségkívül megkönnyít a nyelvtani határozottság. Föltételezhető, hogy a Rumelhart—McClelland szerzőpáros (1986) és például Smolensky (1988/1996) által kifejtett szubszimbolikus szint annyiban érvényesül itt, hogy nem szükséges föltételezni valamilyen propozíció formájú egzisztenciális előfeltevést (például: „van egy kutya", „egy kutya a miénk"). Ez valószínűleg azért lehetséges, mert a példamondat nyelvtana és jelentéstana a beszédhelyzet ismeretében fontos további jellemzőket mutat. A példamondat bizalmas beszédhelyzetben hangzik el, ezért maga a mondat (ill. a kétmondatnyi szöveg) minimális formájú, csak a legszükségesebb összetevőket nevezi meg nyelvi formában. Ugyanakkor maga a *kutya* a prototípuselmélettel összefüggő kategóriaspecifikáció rendszerében a középső, alapszintűnek nevezett („basic level") kategória. Az alapszintű kategória az a szint, amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk, ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot), ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés, a leggyorsabb azonosítás és a legtöbb kategóriatulajdonság (vö. Berlin—Breedlove—Raven 1974). A megnevezés tehát a kategóriaszint tulajdonságaival megerősíti a beszédhelyzet jellemzőit, és együttesen alakítják ki az utalás formáját. A második mondat koreferens eleme ehhez kapcsolódik. Ennek az elemzésnek egy mára elfogadott pszichológiai belátás a kognitív alapja, amely az elosztott reprezentációk modelljének egyik eredménye: a dolog részleges reprezentációja elégséges ahhoz, hogy az egész dolgot megkapjuk (vö, Rumelhart—McClelland eds. 1986, Eysenck—Keane 1990/1997: 259). Más esetekben, kifejtőbb szövegben a referencia és a koreferencia valószínűleg jobban épít a jelentésre, különösen annak specifikált(abb) változataira.

A legelső példapár ((1) a) és b)) még egy kérdést fölvet, amely a (ko)referencia általános értelmezésére is hatással van. Ugyanis (1) a) *a kutya* főnévi csoportjára is történhet szövegbeli utalás:

(9) A kutya négylábú háziállat. Az embertől függ táplálkozása.

Amennyiben az első mondat *a kutya* eleme nem utaló összetevő, a második mondat E/3 birtokos személyjele (*táplálkozás-a*) sem utal a beszédvilág valamely dolgára. Ebben az esetben a második mondat birtokos személyjele az első mondat jelentése alapján értelmezhető. Beaugrande—Dressler (1981: 60, 64) már megemlíti ezt a jelenséget, és a Ko-Sinn megnevezéssel illeti. Magyarul koszensus (ko-sensus) lehet a terminusa, elkülönítve azt a koreferenciától. A koszenzus szerkezete és működése hasonlít a koreferenciáéra, szövegszemantikai és szövegpragmatikai szerepe azonban más. Ha egy más referencia- és szövegfelfogásban a generikus főnévnek is lehet utaló szerepe, akkor ennek a megkülönböztetésnek nincs jelentősége.

7. Hogyan lehet az eddigieket összefoglalni, és milyen további kérdések következnek az összefoglalásból?
7.1. 1) A megközelítések mind összetettebbek: a morfológiai, grammatikai, szemantikai és pragmatikai összetevőket valamilyen dinamikus, műveleti szintézisben összegzik.

2) Ennek a szintézisnek általában kognitív alapja vagy kerete van.

3) A kognitív alapok vagy keretek két nagy csoportba sorolhatók:

a) konceptuális alapúak (ilyen elsősorban Langacker felfogása, de ezt alkalmazza Müsseler is);

b) feldolgozás alapúak, amennyiben az anaforamegértést összefüggésbe hozzák általában a szövegbeli, ill. szövegmegértésbeli előtérbe helyezéssel, specifikusabban a diskurzusfókusz és a diskurzustopik kategóriájával. (Megjegyzendő, hogy Langacker konceptuális alapú modellje is beépíti a fókusz kategóriáját a rendszerbe.)

7.2. További felmerülő kérdések
7.2.1. Milyen mértékig egyeztethetők össze a fent jelzett és további elméletek, és mi lehet az egyeztetés eredménye?
A modellált folyamatok/műveletek a különböző elméletekben

a) független és teljes elméletek az anaforamegértésről;

b) a megértési folyamat tényezői (legalábbis a fontosak);

c) ha b) igaz, milyen viszony van a tényezők között: moduláris (ha igen, mi irányítja a modulokat), párhuzamos, vagy skaláris (amikor az első sikertelen megértési kísérlet után más lehetséges megértési műveletek következnek)?

7.2.2. Az antecedens – anafora viszony „minimális pár”, vagy további információ szükséges a megértéséhez a kontextusból és a szituációból?
Mi a szerepe a reprezentációnak, a konceptualitásnak a nominális és a névmási anafora esetében?
Hol van a szemantikai/pragmatikai/kognitív határa a főnévi anaforikus viszonynak?

Hogyan lehet értelmezni az antecedens – anafora viszonyt a szöveg részeként? Lehetséges modellek:

a) sturktúramodell: a szöveg (szövegrészlet) referensei listát vagy strukturált viszonyrendszert alkotnak állandó entitásokkal (azaz több entitás van az előtérben egy időben a szöveg egy pontján), ezt a munkamemória korlátozza, a referensek részlegesen és lassan változnak;

b) folyamatmodell: a legfontosabb referens áll a diskurzusfókuszban (az előtérben), a fókuszban álló entitás minden szükséges alkalommal változik, gyorsan, a szövegszinten állandó vagy ismételt referensek (entitások) hullám-jelleggel fordulnak elő újra és újra.

7.2.3. Mi a különbség a diskurzusfókusz és a diskurzustopik között (vö. Rickheit—Habel eds. 1995 Bevezetőjének kérdéseivel)?

A diskurzusfókusz és a diskurzustopik milyen mértékben a) szintaktikai, szemantikai és pragmatika vagy b) kognitív jelenség? Vagy a szövegmegértés mint kognitív jelenség elnyeli ezt a megkülönböztetést?

Hogyan manifesztálódik a fókuszálás a szövegmegértés során?

7.2.4. Egyéb kérdések

Vannak-e „buta" anaforamegértések, amikor egyetlen lehetséges antecedens található az előzményben?

Mennyire „passzív" az antecedens?

Milyen tipológiai különbségek alakítják az anaforamegértés elméleteit?

8. Ha ezek után az *Officina Textologica 2.* koreferenciaelemzéseit szembesíteni kívánom az eddig összefoglaltakkal, akkor legjobb, ha saját elemzésemet elemzem.

8.1. Vegyük ehhez először az eredeti szöveget, majd a kiegészített változatot.

Ve: Temesi Ferenc: Por. eszménykép. I. kötet. Magvető, 1986. 180.

> eszménykép
>
> Tudja csak meg a világ (ha áll még és kíváncsi rá): az én gyerekkori ~ -em Percy Harrison Fawcett volt. Karácsonyra kaptam meg a könyvét (már nem a Jézuska hozta). Az volt a címe: „A Mato Grosso titka". Dél-amerikai kalandozásairól számolt be benne ez a derék brit utazó, aki annyi megpróbáltatáson ment keresztül az Amazonas őserdeiben, hogy — Zola ide vagy oda — egészen megrendített. Olyan halálmegvető, elszánt és kitartó szerettem volna lenni, mint ő. Fel is írtam a könyvfedél belsejére, hogy: „A könyv elolvasása után a szerzőt ~ -nek választottam." És aláírtam a nevem. A lapon még húsz névnek jelöltem ki helyet, de csak a

Kamoné került az enyém alá. Odaadtam Bottyán Karcsinak is, de ő nem adta vissza.
Akkoriban úgy ejtettem a „Fawcett” nevet, hogy „Fevkett”. Ma már tudom, hogy „Fócett”-nak kellett volna ejteni, viszont ~ -em, az nincs.

[K01/&vb]Tudja csak meg a világ (*azt, amit most mondok*) (ha áll még (*a világ*) és kíváncsi (*a világ*) rá (*arra, amit most mondok*)): az én (*az elbeszélő én*) gyerekkori ~ -em (*eszményképem*) Percy^Harrison^Fawcett volt.
[K02/&vb]Karácsonyra kaptam (*én = az elbeszélő én*) meg a (*az ő = Percy^Harrison^Fawcett*) könyvét (már nem a Jézuska hozta (*karácsonyra azt = a könyvet*)).
[K03/&vb]Az volt a (*a könyv*) címe: „A Mato Grosso titka”.
[K04/&vb](*az ő = Percy^Harrison^Fawcett*) Dél-amerikai kalandozásairól számolt be benne ez a derék^brit^utazó (*Percy^Harrison^Fawcett*), aki (*Percy^Harrison^Fawcett*) annyi megpróbáltatáson ment keresztül az Amazonas őserdeiben, hogy — Zola ide vagy oda — (*Percy^Harrison^Fawcett*, azaz *Percy^Harrison^Fawcett sorsa*, *viselkedése*) egészen megrendített (*engem = az elbeszélő ént*).
[K05/&vb]Olyan halálmegvető, elszánt és kitartó szerettem volna lenni (*én = az elbeszélő én*), mint ő (*Percy^Harrison^Fawcett*).
[K06/&vb]Fel is írtam (*én = az elbeszélő én*) a könyvfedél belsejére (*azt*), hogy:
[K07/&vb]„A könyv elolvasása után (*én = az elbeszélő én*) a szerzőt (*Percy Harrison Fawcettet*) ~ -nek (*eszményképnek*) választottam.”
[K08/&vb]És (*én = az elbeszélő én*) aláírtam (*a könyvfedél belsejére írt, [K07]-ben idézett szöveg alá*) a (*az én = az elbeszélő éné*) nevem.
[K09/&vb]A lapon még húsz névnek jelöltem (*én = az elbeszélő én*) ki helyet, de csak a Kamoné (*a Kamon neve*) került az enyém (*az én nevem*) alá.
[K10/&vb]Odaadtam (*a könyvet = Percy^Harrison^Fawcett könyvét*) Bottyán Karcsinak is, de ő (*Bottyán Karcsi*) nem adta vissza (*a könyvet = Percy^Harrison^Fawcett könyvét*).
[K11/&vb]Akkoriban (*gyerekkoromban*) (*én = az elbeszélő én*) úgy ejtettem a „Fawcett” nevet, hogy „Fevkett”.

[K12/&vb]Ma már (*én = elbeszélő én*) tudom, hogy „Fócett”-nak kellett volna ejteni (*a „Fawcett” nevet*), viszont ~ -em (*eszményképem*), az (*eszményképem*) nincs.

A két változat összehasonlításából a föntiek alapján a következőket lehet röviden megállapítani az eredeti koreferenciaelemzés kiegészítéseként.

8.2. Az E/1 és az E/3 antecedensek és hozzájuk tartozó anaforák pontosan megfelelnek a Givón által a referenciamegjósolhatósággal és az ikonikus jelleggel kapcsolatban megállapítottaknak. Amennyiben a diskurzusfókuszt tekintjük a legkiemelkedőbb, leginkább előtérben álló entitásnak, akkor a szövegben a következő ilyen fókuszok találhatók: eszménykép, E/1 (én), gyermekkor, Percy Harrison Fawcett, könyv. Amennyiben a modellt kiegészítjük a diskurzustopik kategóriájával, az állapítható meg, hogy mindegyik felsorolt fókusz az első említés után topikká alakul, majd adott esetben újra fókuszhelyzetbe kerül, kivált a szöveg utolsó mondatában. A felsorolt fókuszok megfelelnek a leggyakrabban előforduló koreferenciaindexeknek, tehát a Givón-féle referenciális távolságra, potenciális interferenciára és topikállandóságra vonatkozó adatoknak megfelel az elemzett szöveg.

Az összes felsorolt szövegbeli diskurzusfókusz implicit fókusza jelentékeny szerepet játszik az anaforák (és a szöveg) megértésében, erre az eredeti elemzésben történik is utalás (kivált a két személy esetében, ahol E/1: gyermek, ill. író, E/3: felnőtt, utazó, író).

8.3. A perspektíva igen fontos szerepet játszik a szövegben, mert az E/1 határozza meg a nézőpontot, és ahhoz viszonyul minden egyéb utalás, azok ugyanis 3. személyűek, kivéve az E/1 birtokos személyjelű alakokat, amelyek viszont az origóra vonatkoznak. A perspektíva akkor is érthető, ha a történetelbeszélés egyik konvenciójaként nem ismerős az E/1 elbeszélés.

8.4. Vannak a szövegben olyan koreferenciaviszonyok, amelyeket nem teljesnek neveztem az elemzésben (*kalandozás — megpróbáltatás — megrendített valami*, *halálmegvető — elszánt — kitartó*). E koreferens viszonyokban lényegesen nagyobb szerepet játszik a szemantikai összetevő, azon belül is a közös jelentés (koszenzus) csak részben közös volta, ill. az első példában nyitott volta (tudniilik a *megrendített* vonzata a szövegben több korábban említett dolog is lehet, amelyek bizonyos fokig szinonimok, ill. a két képzett főnév metonimikus viszonyban áll magával a névvel). Szintén megemlítendő, hogy a *Percy Harrison Fawcett — derék brit utazó* koreferenciát pusztán a távolra mutatás alapján azonosítom, miközben valamilyen szemantikai kapcsolat föltételezhető a név és a főneves szerkezet között, részleges jelleggel, amelyet az általános ismeretek mellett a szövegelőzmény néhány eleme is előkészít (maga az *eszménykép* és a könyvcím jellege). A *gyerekkor*, az *akkoriban* és a *ma* közötti koreferencia számomra kérdéses, ugyanis itt nem azonos entitásra történik az utalás, hanem először a két időpontra (pontosabban időszakasz-

ra) külön-külön, s ami összekapcsolja őket, az nem azonosság, hanem viszony. E viszony azonban csak másodlagosan érvényesül a szövegben, még ha az idő maga mindig viszonyításon alapul is.

8.5. A szöveg címe, amelyet a szótárregény műfajának megfelelően ~ jelöl, sajátos változásokon megy keresztül: az első mondatban nem referenciálisan jelenik meg, azután referálóvá válik, majd az utolsó mondatban elveszti referenciális jellegét, megfelelve az epizód szövegértelmének. A koszenzus látszólag végig érvényesül, hiszen egy szó egyazon jelentése tapasztalható. Azonban talán épp itt mutatkozik meg a koreferencia összetett volta: az „üresen", szemantikai specifikáció nélkül megjelenő *eszménykép* koreferencia alapján azonosítódik egy személlyel, annak (itt nem elemzett) kifejtett és sugallt tulajdonságaival, ezáltal az *eszménykép* jelentése specifikálódik, méghozzá több szakaszban, majd az utolsó mondatban újra „üressé" válik.

Irodalomjegyzék:

Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest: Gondolat.

de Beaugrande, Robert-Alain—Dressler, Wolfgang U. 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer.

Beckmann, Ulrich 1991. *Text und Textwelten*. (Papiere zur Textlinguistik. 67.) Hamburg: Buske.

Bencze Lóránt 1991. Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 3. Szeged: JGYTF Kiadó. 13–40.

Berlin, B.—Breedlove, D. E.—Raven, P. H. 1974. *Principles of Tzetal Plant Classification*. New York: Academic Press.

Chafe, W. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In: C. N. Li (Ed.): *Language comprehension and the acquisition of knowledge*. Washington: Winston.

Clark, Herbert H. 1977/1997. Áthidalás. In: Pléh Csaba, Siklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció,cselekvés*. Budapest: Osiris. 380–90.

van Dijk, Teun A. 1980. *Textwissenschaft*. Tübingen: Niemeyer.

Eysenck, Michael W—Keane, Mark T. 1990/1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Fehér M. István 1992. *Martin Heidegger*. Budapest: Göncöl Kiadó.

Frege, Gottlob 1892/1966. Über Sinn und Bedeutung. In. *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 40–65.

Garrod, S. 1995. Distinguishing between Explicit and Implicit Focus during Text Comprehension. In: G. Rickheit & C. Habel (Eds.): *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin: Walter de Gruyter. 1–17.

Givón, Talmy 1983. Topic Continuity in Discourse: The Functional Domain of Switch-Reference. In: I. Heiman & P. Munro (eds.): *Switch-Reference and Universal Grammar*. Amsterdam: John Benjamins. 51–82.

Givón, Talmy 1984. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. Vol. I. 1984. Vol. II. 1990.

Givón, Talmy 1989. *Mind, Code and Context. Essays in Pragmatics*. Hillsdale, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Grosz, Barbara 1977. *The representation and use of focus in dialogue understanding*. (Technical Note 15). SRI International Artificial Intelligence Center.

Halliday. M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.

Halliday, M. A. K.—Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.

Heidegger, Martin 1927/1989. *Lét és idő*. Fordította Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest: Gondolat.

van Hoek, Karen 1992. *Paths Through Conceptual Structure: Constraints on Pronominal Anaphora*. PhD diss. San Diego: University of California.

Károly Sándor 1980. Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25. 49–65.

Karttunen, Lauri 1976. Discourse Referents. In: J. D. McCawley (ed.): *Notes from the Linguistic Underground*. New York: Academic Press. 363–85.

É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss K., Kiefer F., Siptár P.: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris. 17–184.

Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr* 285–93.

Kocsány Piroska 1997. Pro-drop und Textkoherenz: Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektpronomens im Ungarischen. *Acta Linguistica Hungarica* 385–411.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Stanford, California.

Langacker, R. 1996. Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora. In: B. Fox (Ed.): *Studies in Anaphora*. Amsterdam: John Benjamins. 333–378.

Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Müsseler, J. 1995. Focussing and the Process of Pronominal Resolution. In: G. Rickheit & C. Habel (Eds.): *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin: Walter de Gruyter. 53–74.

Pause, Peter E. 1991. Anaphern im Text. In: A. von Stechow, D. Wunderlich (Hg.) *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin: Walter de Gruyter. 548–59.

Petőfi S. János 1996. *Az explicitség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában*. MTA Nyelvtudományi Intézete.

Petőfi S. János 1998. Koreferenciális elemek és koreferenciarelációk. In: Petőfi S. J. (szerk.): *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. Officina textologica 2.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 15–31.

Pléh, Cs. 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest: Osiris.

Pléh Csaba—Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. 261–77.

Reinhart, Tanya 1983. *Anaphora and Semantic Interpretation*. London: Croom Helm.

Rickheit, Gert—Habel Christopher (Eds.): *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin: Walter de Gruyter.

Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology.* London: Academic Press. Vol. I. 1–49.

Rumelhart, David E.—McClelland, James L. & the PDP Research Group (eds.) 1986. *Parallel distributed processing*: Vol. I., Foundations. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Sanders, José—Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 85–112.

Sanford, A. J.—Garrod, S. 1981. *Understanding written language: Explorations in comprehension beyond the sentence*. Chichester: John Wiley & Sons.

Sidner, Charles L. 1983. Focusing in the Comprehension of Definite Anaphora. In: M Brady et al. (Eds.): *Computational Models of Discourse*. MIT. Cambridge. 267–330.

Smolensky, Paul 1988/1996. A konnekcionizmus helyes kezeléséről. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium. 87–135.

Stutterheim, Christiane von 1997. *Einige Prinzipien des Textaufbaus. Empirische Untersuchungen zur Produktion mündlicher Texte*. Tübingen: Niemeyer.

Taylor, John R. 1995. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.

Tolcsvai Nagy Gábor megjelenőben. A nézőpont szerepe a névmási és a zéró anafora megértésében. *Magyar Nyelv*.